

4.1. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому Січі були звичайними протипожежними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Необхідно також відзначити, що в 20-30-х роках не було і потреби створювати українські збройні сили, паралельні чехословацькій армії — адже вона справедливо вважалася однією із наймодерніших і найбоєздатніших у Європі. Наприкінці 30-х років різко загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

«Назву Карпатська Січ, — писав один з ініціаторів створення організації Л.Гірняк, — треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, званому пластунові» [287, С.147]. Є.Кульчицький згодом пригадавав: «До Хуста я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів» [287, С.147]. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проєкт Статуту ліг на стіл В.Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, — продовжує Є.Кульчицький, — ми врешті устали текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ» [287, С.147-148].

9 листопада 1938 р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві».

краню, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Руси, зокрема для удержування ладу та безпеки» [2, ф.3, оп.1, спр.19, арк.9]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климпуша. До штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогач, С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм 10 листопада 1938 р.

Що ж являла собою Карпатська Січ в структурному відношенні? Головними органами Січі були Головна Команда і Рада у відповідності із Статутом. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували референтури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени організації поділялися на: а) дійсні, які були прийняті командою в члени організації; б) благодійні, які надавали організації матеріальну або моральну підтримку; в) почесні, які мали завдання перед українським народом. Благодійних і почесних членів призначала рада. Крім членів були і кандидати в члени організації. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватись активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Вони повинні були дотримуватись Статуту, беззаперечно виконувати накази команди і відбувати покарання. Низові організації Карпатської Січі поділялись на відділи. Кілька їх складали кіш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, член ради і командант. Членство і посада позначались на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності команданта [1025].

Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько однієї тисячі січовиків. Відзначимо, що станом на 30 листопада 1938 р. крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Березному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася

молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч [247, С.54].

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадував: «Склад коша — 5 сотень, 1-а і 2-га сотня... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами — 318 людей)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160-180 людьми, 5-а залізнична — 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили однак під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго» [541, С.81].

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П.Стерчо писав, що січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки» [921, С.288]. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О.Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда «встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машиніві пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події» [541, С.41]. Січовики Хустської команди мали «10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старішого [стану] та 3 автоматичні пістолети. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер» [541, С.82].

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах» [2, ф.3, оп.2, спр.15, арк.3]. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд У відповідь послідували демонстрації під гаслами «Січі зброю!» Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. А Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. 19 лютого 1939 р. Комітет Допомоги Карпатській Україні (КДКУ), який діяв у Канаді, вислав «5 200 доларів на руки прем'єра о.А.Волошина... для розбудови Карпатської Січі» [60, 1939, 19 лют.]. Надходили пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. «Нова свобода» повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі: А.Волошин — 28 000 кч., «Український Жіночий Союз в ЧСР» — 200 кч., єпископ Д.Нярадї — 300 кч., підполковник Зарицький — 100 кч., доктор Д.Васильків — 300 кч., доктор Ю.Добриловський — 500 кч. У січні 1939 р. в Підкарпатському банку нараховувалось 34 688 кч., висланих для розбудови Карпатської Січі. Р.Венгринович, хустський адвокат, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молодого держави [60, 1939, 13 січ.]. Цікаві факти зустрічаємо у спогадах В.Гренджі-Донського: «Цього року (1939 — М.В.) наша селянська молодь колядувала в користь оборонної організації Карпатська Січ... Коляди пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі заколядували 1 200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати» [60, 1939, 12 січ.].

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрій стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали отричати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боездатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця поки-що націоналістична організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С.Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А.Волошин «підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю» [870, С.49]. Озброєні військові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, «а саме 41 кріс та около 90 револьверів» [841, С.58]. Проте Вака категорично відмовився видати решту зброї, не-

зважаючи на наказ А.Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні за своєю суттю. Перша з них полягає в тому, що генерал Л.Прхала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хуста і «над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті» [870, С.48]. Як відзначав один з дослідників, «волею Берліна було не утруднювати, але навпаки улегшувати окупацію Карпатської України мадярами» [1103]. По-іншому дивиться на цю проблему Й.Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою «здобути зброю від чеської жандармерії» [158, С.10]. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який знаходився близько від будови «Раковці» в Хусті. Біля першої години ночі озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонували жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: «Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС» [878, С.23-24].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим — невідомо. За Й.Сарвадієм:

1) «армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самобороні»;

2) «якщо чеська армія мала б намір розв'язати Січ чи збройний перенорот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не банитися, та з кількома панцирними вантажівками йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, на січову гостинницю» [878, С.24].

Йому заперечує С.Сулятицький, який, аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходять до висновку: «На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно» [878, С.19-20].

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст «в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)» [541, С.62]. Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язались регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. «Грозила цілковита катастрофа, — писав В.Шандор, — А.Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої»

[1096, С.16-17]. «На поміч жандармерії, — писав Й.Сарвадій, — прибуло військо з панцирними возами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан генерального штабу Парчані і інші парламентарі проголосили перемир'я» [880, С.30]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків (див. таблицю). Причини і наслідки цієї трагедії добре відомі.

Кількість людських жертв під час боїв 13-14 березня між карпатськими січовиками і чеським військом у Хусті

Автор і назва праці	Січовики	Чехи
Кандиба О. Вояки-будівничі //Карпатська Україна в боротьбі. — С.49.	близько 40	близько 20
Кульчицька М. Коло ранених // Карпатська Україна в боротьбі. — С.95.	до 50	дані відсутні
Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. — С.24	120-150	7
Сулятицький С. З Кошем //Карпатська Україна в боротьбі. — С.86.	50-60	дані відсутні
Штефан А. Карпатський березень // К.У.Вісник Карпатського Союзу в ЗСА.-1972.— №1-2(6-7).-С.2	108	дані відсутні
Шанта Ю. Героїчний фінал українського пласту на Закарпатті //Альманах «Гомону України» на 1985 рік. — С.73.	72	дані відсутні
Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України // Твори.-Т.VIII.-С.234.	близько 60	дані відсутні
Бандусяк М. Особистий архів (м.Ужгород).	150	дані відсутні

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення, кінн розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було розбито біля Іршави, Білок, Копані та Тячева [541, С.51]. Аналогічні події відбулися на Волівщині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер О.Волянський. Склад гарнізону нараховував 20-25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6-7 чоловік кожна [541, С.102]. Вояки гарнізону були озброєні «відібраною від поляків (терористів — М.В.) зброєю» [541, С.108]. За два дні перед виступом відбу-

лась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станцій, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-й годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хуста привіз наказ про негайне роззброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. «О год. 20.30 бій закінчився, — писав Г.Яворенко, — ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат» [541, С.108]. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о 1-й годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуня. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, Верхній Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека — загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопробиті сутички 13-14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. «14 березня тріумфували маляри, — писав С.Росоха, — що скористали з тих українсько-чеських боїв» [541, С.24]. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Чинником, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій стосовно чехів. Опозицію А.Волошину складали І.Рогащ, І.Роман, С.Росоха, Ю.Химинець та ін. Їх підтримували члени ОУН Є.Врецьона-Волянський, Ю.Лопатинський. Пізніше С.Росоха писав, що «не раз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді» [1121, С.9]. Що стосується інших активних учасників подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою про-

ходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А.Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Командант січовиків в с.Арданові І.Соломко постійно переконував односельців, що «владу не можна прийняти», а «Волошин уже давно за-служив на мотуз» [2, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. М.Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С.Росоха та І.Рогач «підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минувшість не дає запоруку правильного ведення держави, а прем'єр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба виміняти» [2, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3]. І.Рогач та С.Росоха називали «соціалістичними» і «комуністичними» склад ЦУНР, редакцію газети «Нова свобода», очолювану В.Гренджою-Донським. А.Штефана і М.Брацайка вони охрестили «безхребетними і запродавцями» [2, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 2]. Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах викликали сумніви у населення, заважали консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші «під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з «Естради» (*пропагандистський апарат Карпатської України — М.В.*) підійшли під будову польського консульату й понибивали усі шиби на вікнах» [878, С.8-9]. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть В.Гренджа-Донський, що вважав себе «послідовним націоналістом», закликав до стриманості, дисциплінованості, бо «в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити на власну руку» [16, С.121]. «Сам Волошин, — писав він, — приневолений був телефонічно висловити свій жаль» [16, С.132].

Сучасний дослідник О.Довганич вважає, що «приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волінський та ін.)». Командант Карпатської Січі Д.Климуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: «Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами — емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Рогач, Росоха та інші [430, С.38], які фактично перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом. Таким чином, Карпатська Січ фактично перебувала в руках опозиції» [430, С.38].

Незадоволені поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської Січі таємно збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забавський, А.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, С.Врецьона-Волянський виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р.,

лютому-березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що «у другій половині лютого 1939 року група гарячковатих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (*це помилкове твердження, бо Д.Климуш був відсутній — М.В.*) на своїх таємних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'ярко поводитьсь з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність» [1095, С.55].

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли «при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього таємного відділу призначено інж. Євгена Вроцьону-Волянського» [878, С.10]. Про таємність і небезпеку таких задумів писав М.Бандусяк. Він доводив, що змовники «із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділі, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота є керована із-за границі і за чужі гроші» [176, С.56; 2, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1]. Змову планували провести у два етапи: на першому (13-14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14-15 березня) здійснити державний переворот. Й.Сарвадій пригадував, що від свого товариша, який студіював теологію у Львові, «довідався, що штаб Карпатської Січі приготується на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о.Волошина... Я налякався сам себе — повстання? «Таж ми не маємо створених хоча б на папері полків, хто буде полками керувати? — думав я» [880, С.30]. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою [878, С.10].

Значну роль у становленні Карпатської Січі відіграла ОУН. Спроба створити її місцевий осередок була зроблена в Закарпатті ще наприкінці 1929 р. С.Новаківська з учнів Ужгородської вчительської семінарії сформувала організацію, чимось подібну до галицького Українського Військового Об'єднання. Однак на той час ще не були створені відповідні умови, і організація проіснувала недовго. Після невдалого замаху на одного з головних русифікаторів краю Є.Сабова С.Новаківську та інших членів організації заарештували і засудили. У першій половині 30-х років ініціативу проявив Ю.Химинець — представник молодого покоління в краї. Починаючи з осені 1934 р., на його квартирі в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів Закордонного ПУНу. Сюди приїжджали Я.Барановський, Г.Чемеринська-Барановська, О.Ольжич, Л.Ребет, Я.Стецько, І.Борковський, З.Коссак-Гарнавський та ін. [1014, С.74]. В 1936 р. виник навіть жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолював М.Химинець. Проте націоналістичний рух не набув у краї масового характеру. З другої половини 30-х років Закарпаття стає в центрі уваги ПУНу. В 1937 р. Є.Коновалець запропонував створити його окремих

штаб, а О.Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою ОУН стосовно краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України. Про вигідне геополітичне становище Карпатської України писав генерал М.Капустянський [748, С.131], працю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» видав відомий військовий теоретик ОУН М.Колодзінський [748, С.152].

1938-1939 рр. — період найтісніших взаємовідносин між ПУНОм і закарпатськими націоналістами. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадував: «Перші дні перебрання мною агенд вповнені були гарячковими заходами допомогти Карпатській Україні. Туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми» [748, С.33]. 20 грудня 1938 р. воєводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що «ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття» [566, С.88-89]. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати... кооператорів, учителів, інженерів і шоферів» [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.15-16]. О.Думін писав у листі до А.Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?» [2, ф.3, оп.3, спр.173, арк.17]. Чи відповів А.Волошин на лист О.Думіна — невідомо. Що стосується О.Думіна, то він «був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії» [587, С.46]. Сучасний дослідник В.Косик писав, що у свій час О.Думін «постійно снував різні інтриги» проти Є.Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО [587, С.46]. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А.Волошина. Того ж року Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в екзилі М.Лівицький, який повідомив А.Волошина «про готовність дати в розпорядження цього уряду близько 4 000 колишніх старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони цього краю» [875, С.72].

Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він «мав очолити збройні сили Карпатської України» [37, 1938, 18 лист.]. Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду — невідомо. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю [748, С.133]. Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха і І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася тасмна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою

безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи — невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі [1158, С.164].

Карпатська Січ, про що вже неодноразово згадувалось, потребувала зброю. ОУН поставила це відповідальне завдання перед сотником Р.Ярим, який його не виконав. З.Книш, що пізніше виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: «Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого саботувала транспортні зброї» [566, С.431]. Р.Ярий мав псевдонім «Консул — 2» [533]. «Ріко Ярий, — писав В.Шандор, — сотник, був референтом із зовнішньої політики, а одночасно зв'язковим між Окремим та Військовим Штабами, він від імені Проводу Українських Націоналістів мав до діла з політичними та військовими проблемами Карпатської України. Отже, таким чином, впливав на події в Карпатській Україні... Ріко Ярий, німець, офіцер австро-угорської армії, після війни зразу ж на початку української державності увійшов у зв'язок з українським національним рухом і так здобув довір'я його представників... Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими командантами Січі пронимецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній Команді (вивезених відтак автом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити...» [1093, С.306]. Цікаво, що ніхто з учасників і очевидців замаху на уряд Карпатської України так і не з'ясував роль Р.Ярого.

20 жовтня 1938 р. Українська пресова служба у Женеві передала закликає голови ПУНу А.Мельника до українського народу, в якому, зокрема, говорилося про необхідність усіма силами стати «суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу» [921, С.204]. На заклик відгукнулися тисячі українців, перш за все галичан. Вони хотіли допомогти молодій автономній країні на її території.

Яку позицію зайняв ПУН відносно масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. «Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, — зауважив З.Книш, — але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (*західноукраїнських земель* — М.В.). Масовий перехід рядо-

ного членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало яким та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали» [566, С.298]. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А.Волошин просив «не утруднювати йому і так важкого положення у відношенню до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам» [567, С.49]. А.Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

У 1938 р. в Берліні відбулася зустріч представників ПУНу з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю.Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами ПУНу. Цей штаб був нелегальним з двох головних причин: по-перше, статут Карпатської Січі давав право до неї вступати тільки тим особам, які мали «кращу приналежність», тобто були громадянами Карпатської України (Чехословаччини); по-друге, члени штабу були відомими діячами ОУН, яких розшукував польський уряд і вимагав їх видачі.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М.Аркас, потім полковник Г.Стефанів. М.Чирський керував «Летючою Естрадою», М.Михалевич і В.Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Поет і науковець О.Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців «Говерля», він же став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи О.Ольжича 10 грудня 1938 р. в Хусті було створено «Українське Еміграційне Бюро в Карпатській Україні». «Завдання названого Бюро, — говорилося у зверненні його засновників до Президії влади Карпатської України, — є сприяти плановому й доцільному виужиттю сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України» [2, ф.4с/18, оп.1, спр.61, арк.1].

Я.Барановський (Борис, Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й уряду А.Волошина: саме через нього відбувалися контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями. О.Сеник

(Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але «проявив всі свої зусилля, щоб поміч... була достатньою і своєчасною» [748, С.33]. Генерал М.Капустянський був покликаний Проводом Українських Націоналістів для окремого завдання. Місцем його осідку була «амбасада» — приміщення, закуплене для справ ОУН представниками американської Організації Демократичного Відродження України. Згідно з розробленим планом, М.Капустянський (Степовик, генерал, Низола) мав чекати подальшого розвитку подій. Залучалися до військових справ колишні генерали УГА В.Курманович і В.Петрів. До штабу Карпатської Січі також ввійшли Р.Шухевич (Щука), З.Коссак (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.Врецьона (Волянський). Особливої уваги заслуговує М.Колодзінський (полковник Гузар) — найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття [251, С.955-957]. Його праця «Українська воєнна доктрина» була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став у ряд з відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник М.Колодзінський як і деякі його товариші, теж не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але притримувався думки, що «коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь» [573, С.10]. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора «Української воєнної доктрини»; він залишав поле бою останнім. Будучи важко пораненим, разом із своїм товаришем З.Коссаком, потрапив у руки угорських терористів. Поблизу Солотвина їх розстріляли (*детальніше про М.Колодзінського див. стор. 490-491 — Ред.*).

Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити босздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю.Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організовувалася «на швидку руку», а її вояки не мали «відповідного військового вишколу» [839, С.82-83]. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М.Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського «вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів» [1108, С.331]. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку ближчі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. «Трагедія — для десятків молодих людей, — вважають В.Галас та І.Поп, — здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення «українського П'ємонту» у Центрально-Східній Європі» [340, С.42].

Не припинялися зв'язки ПУНу з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що «Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу» [921, С.110-111]. З опублікованого П.Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А.Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан. Більш детально про хід переговорів і підписання названого документу говорить «Особова справа А.І.Волошина» [4, Н-17681, л.28; 170]. *(Детально про це див. у розділі 5.1. — Ред.)*

4.2. Боротьба проти угорських і польських терористів та угорської «п'ятої колони»

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [1014, С.89]. Однак на перших порах Берлін не давав згоди на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп у міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М.Козмі сформулювати диверсійні заходи для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, — писав М.Козма в своєму «Щоденнику», — мене викликав Імреді і пропонував взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів» [15, С.108]. Разом з І.Геяшем М.Козма створив «гвардію обірванців» («Рондьошгарда») у складі 600 чоловік [907, С.256]. Ще у вересні 1938 р. терористичні заходи почав створювати С.Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окрім їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, П.Реберка [907, С.258].